

УСТНОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО

УДК: 808.1 (575.2) (04)

DOI:10.35254/bhu/16948386_2021_56_57_178

Сагындык кызы Ж.,

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы

Тил жана адабият институту

«КЕДЕЙКАН» ЭПОСУ АЛЫМКУЛ ҮСӨНБАЕВДИН ВАРИАНТЫНДА

Кыскача мазмуну

Аталган макалада кыргыздын таланттуу уулу Алымкул Үсөнбаевдин айтуусундагы “Кедейкан” эпосунун сюжеттик, композициялык, поэтикалык өзгөчөлүгүнө талдоолор жүрөт. Эпостун жазылып алынгын эки варианты бар. Анын бирөө Алымкул Үсөнбаевге таандык. Аны 1923-жылы фольклор жыйноочу К.Мифтаков жазып алган. Анын варианты Токтогул менен Калыктыкына караганда мазмуну жана көркөмдүк деңгээли жагынан төмөнүрөөк турганы ачык байкалат. Анда кийинки мезгилдеги сөздөр, атоолор көп кездешет. Мунун өзү ХХ кылымдын башында жазылышынан көрүүгө болот. Ошондой эле аталган эпосту айтууда Ысак Шайбековдун таасири да байкалат. Ушундай шарттардын натыйжасында Алымкулдун вариантында «Кедейкан» поэмасы көлөмү жагынан да чакан. Көлөм жагынан чакан болсо дагы мазмундук жактан башка варианттардан өзгөчөлөнгөн айырмачылыктарын талдоо зарылдыгы турат.

Түйүндүү сөздөр: айтуучу, эпос, поэтика, мазмун, форма, вариант, сюжет, салттуулук, устат-шакирт, профессионалдуулук

ЭПОС «КЕДЕЙКАН» В ВАРИАНТЕ АЛЫМКУЛА УСОНБАЕВА

Аннотация

В данной статье рассматриваются сюжетные, композиционные, поэтические особенности эпоса “Кедейкан” в исполнении талантливого кыргызского акына Алымкула Усонбаева. Известны два варианта эпоса. Один из которых принадлежит Алымкулу Усонбаеву. Этот вариант был записан в 1923 году собирателем фольклора К. Мифтаковым. Художественный уровень эпоса по версии Алымкула, заметно уступает вариантам Токтогула и Калыка. В нем часто встречаются слова нового времени и новые названия. Это является доказательством того, что эпос был создан в начале ХХ века. Также наблюдается влияние Ысака Шайбекова. В результате таких условий эпос в варианте Усонбаева ограничен объемом. Несмотря на небольшой объем эпоса, необходимо провести научное исследование о различии и своеобразии содержания этого варианта.

Ключевые слова: сказитель, эпос, поэтика, содержание, форма, вариант, сюжет, традиционность, наставник – ученик, профессионализм

ALYMKUL USONBAEV'S VERSION OF THE EPIC “KEDEIKAN”

Abstract

Compositional, poetic features of «Kedeikan», narrated by talented akyn Alymkul Usenbaev, are discussed in this article. Epic has two versions. Usenbaev is the owner of one of them. Kayum Miftakov, folklore collector, documented it in 1923. Its version lacks the same level of content, artistic quality as Toktogul and Kalyk. It contains words, phrases from the 20th century. Isak Shaibekov's influence is also seen in the epic's narration. As a result, Alymkul's version was kept small. Despite the epic's tiny basis, scientific research is necessary to notice the distinctions between it and other variants in terms of content and poetics.

Keywords: narrator, epic, poetics, content, form, variant, plot, tradition, master-apprentice, professionalism

“Кедейкан” эпосу социалдык-турмуштук эпостордун тобуна кирет. Адам менен жаратылыштын ортосундагы талаш-тартыш, күрөштү же мамилени баяндаган “Кожожаштагыдай” же “Төштүктөгүдөй” фантастикалык каармандар, сүрөттөөлөр, баяндоолор дээрлик жок. Мында эдин үмүтү, тилеги, жакшы турмушу, “адилеттүү хандар” жөнүндөгү кыялдануулары кызыктуу берилет. Бул маселеге адабиятчы Б. Кебекова өзүнүн «Кедейкан» эпосунун идеясы жана көркөмдүк өзгөчөлүгү» [2, 3-6] аттуу эмге-

гинде кенири токтолот.

“Кедейкан” эпосунун эки варианты бар. Бири 1938-жылы жарыкка чыккан Калык Акиевдин айтуусундагы Токтогулдун варианты. Экинчиси, 1927-жылы К. Мифтаков жазып алган А. Үсөнбаевдин варианты [4]. Жогорудагы 1964-жылы жарык көргөн 40 бет көлөмүндөгү «Кедейкан» эпосунун идеясы жана көркөмдүк өзгөчөлүгү» аттуу эмгегинде Б. Кебекова А. Үсөнбаевдин вариантына бир аз токтолуп, анда Кедейкандын Данийча

деп аталышын, окуя Даныйчанын Ак эшенге келишинен башталарын жана окуялар бири-бири менен байланышсыз келки-келки эпизоддор менен сүрөттөлгөнү жөнүндө төмөндөгүдөй пикирлерин айтат: “Токтогулдуку боюнча Кедейдин хан болушу окуянын жүрүшүндө даярдалгандыктан, анын бийликте кала бериши ишенимдүү чыккан. А. Үсөнбаевдин вариантында окуя үзүлүп-үзүлүп берилгендиктен, элге таандык негизги данегин бөлүп алуу да кыйынчылыкка турат. Сөзсүз, бул варианттан Токтогулдуку идеялык-көркөмдүк, композициялык түзүлүшү жагынан да жогору турат. Ал эми А. Үсөнбаевдики эпостогу тигил же бул көрүнүштү тактоодо зарыл. Өз алдынча турганда изилдөөнүн объектиси боло албайт” [20,3-б.] Бирок, буга карабастан, акындын вариантындагы өзгөчөлүктөргө токтолууну туура көрдүк.

А. Үсөнбаевдин вариантынын көлөмү жупуну, 1423 ыр сабынан турат. «Кедейкан» эпосунун эки вариантында жалпы сюжеттик түзүлүштөр, мазмун боюнча окшоштуктар бар. Эки вариантында тең турмуштун запкысын көп тарткан, жетим жүрүп жетилген кедей жигит Азимкан аттуу кандын тагына минет. Экөөндө тең тагынан ажырап, тентип кеткен Азимкан баяндалган окуянын аягында ар тарапка тарап кеткен катын-балдарын таап, Калык Акиев айткан Токтогулдун вариантында увазирликке, А. Үсөнбаевдин вариантында хандыкка жетет ж.б. Ушундай жалпы окшоштуктар менен бирге эки вариантта бир топ айырмачылыктар бар. Алымкул Үсөнбаев айткан вариант: «Дайынча кедейдин Азимкандын ордуна хан болгону», «Азимкандын мусаапырчылыгы», «Азимкандын кайра бак дөөлөттүү болгону» деген негизги үч бөлүкчөдөн туруу менен ошол эле үч башкы бөлүктөр дагы майдаланган он төрт темага бөлүнөт. «Кедейкандын» окуяларын баяндоо А. Үсөнбаевде түз эле Кедейдин Ак эшенге келишинен башталат. Кедейдин жетимдик турмушу, бой тартып чоңойгондон кийин жанына өзү сыяктуу жолдошторун топтоо менен бай, бектердин мал-мүлкүн талоо, карактоо, андан кийин зынданга түшүп качып чыгышы сыяктуу окуя, эпизоддор А. Үсөнбаевдин «Кедейканында» жок. Айрым эпизоддор кыска баяндалат. Натыйжада кээде тигил же бул эпизоддордун ишенимдүүлүгү да бүдөмүк бойдон калат. Алсак, Кедей менен Ак эшен Азимкандын тагын сурап келишкенде, Азимкан эч айтышпастан, кыйналбай, кысталбай, ойлонбой туруп эле тактысын бере коет ж.б. А. Үсөнбаевдин вариантынын көлөм жагынан аз болушу ушундай шарттар менен түшүндүрүлөт. Эки вариантта жер-суу, негизги каармандардын аттары боюнча да айырмачылыктар кездешет. К. Акиев айткан Токтогулдун вариантында тактан ажыраган Азимкан Таалип хандын элине качып, тентип барат да, кийин кандын увазири болот. А. Үсөнбаевдикинде Айдаркан элине келет да, өлгөн хандын ордуна хан болот. К. Акиев айткан Токтогулдунда Кедейкандын өз аты — Керээз, Алымкулдукунда — Дайынча, Азимкандын аялы — Гүлайым, А. Үсөнбаевде — Акканыш. Бир эле эпизод, көрүнүш эки вариантта эки башкача сүрөттөлгөн учурлар да бар. К. Акиев айткан Токтогулдун вариантында Азимкан менен аялы алсырап жатканда жол жүрүп келе жаткан кербендер аларга төөнүн сүтүн беришет. Өзөгүнө сүт түшүп кеткен Азимкан менен Гүлайым эсин жоготуп жатып калышат. Азимкан эсинен танып уктап калганда кербендер Гүлайымдын сулуулугуна кызыгышып аны алып кете беришет. Бул эпизод Алымкулда мындайча сүрөттөлөт:

Бош төөгө мингин деп,
Барар жолун оң чыгар,

Биз менен кошо жүргүн деп,
Кедейди болсо падышанын,
Кербендер баркын бийледи.
Катыны менен Азимкан
Бош төөсүнө минеди,
Кербен менен кошо жүрөдү.

Бул эпизоддо жалпы окшоштуктар менен бирге айырмачылыктар да ачык байкалып турат. К. Акиев айткан Токтогулдун вариантында Райкан менен Медетти баласыз бир падыша сатып алат, А. Үсөнбаевде билбей, тааныбай, хан болгондон кийин Азимкан, балдардын өз атасы сатып алат ж.б. Дагы ушул сыяктуу көп чоң мааниге ээ болбогон айырмачылык, бөтөнчөлүктөр бир топ. Эки вариант — айтуучулардын жалпы эле турмуштук тажрыйбаларынан, талантынан ж.б. айырмачылыктарынан келип чыккан эки башка көркөмдүк бөтөнчөлүктөргө, стилге ээ. А. Үсөнбаевдин варианты К. Акиев айткан Токтогулдун вариантына караганда мазмуну жана көркөмдүк деңгээли боюнча бир топ эле төмөн турганы ачык байкалып турат. Айрым дурус саптар, баяндоо, сүрөттөөлөр менен бирге мааниси, угулуш, окулушу боюнча начар саптар да арбын кездешет:

Даңыйча деймин атымды,
Таксыр эшен эшитип,
Кедим сиздин загыңды.
Ач курсагын тоюнтуп,
Абыдан сыйлайт деген соң
Жетим, жесир бакырды.
Кызматың кылып, от жаксам
Тиер бекен бир салкын,
Саян майдан күнүңүз.

Элдик эпосторго мүнөздүү болбогон сөздөр, терминдер да А. Үсөнбаевдин вариантында бир топ:

Барчасы бирге эшендин,
Коомунда жүргөн эл эле.
Бир күнү күчүн береби
Дагы сурап бер дечү,
Даткандын сөзүн көрөлү.
Кайдан таптың жарыктык
Закончу кедей немени.
Аябай алтын так берсең,
Кийгизгин бедел чениңди.
Колтугуна суу бүркүп
Козголду партия жана эл.
Ылоого минген запас ат
Аябай камчы урады.
Жатканы жайсыз керебет
Ойлонгону керемет ж.б.

А. Үсөнбаевдин вариантында башка, өзгөчө коңшулаш өзбек, казак тилдеринен кирген сөздөр да арбын учурайт:

Жиберген киши келеди,
Эшенге кабар береди.
Ачууланып кедейге
Эшен таксыр келеди.
Бир күн да болсо падыша бол
Турайын Азимкандын элине
Азимкан тактын береди
Азимкан такты берди деп
Амма журт укту дареги.

Демек, акындын вариантындагы “Кедейкан” эпосуна өз үлүшүн кошо албагандыгын Р. Кыдырбаеванын пикири менен да тастыктасак болчудай: “Одаренность или ограниченность сказителя во многом оставляют свой след в эпосе. Если сказитель одаренный, талантливый, он может так предподнести эпизоды из эпоса, что они могут оставить

у слушателя неизгладимое впечатление. Незаметные строки эпоса приобритают в устах талантливого сказителя новый блеск, раскрываясь в своих новых художественных гранях”. [6, 63 с.]

Алымкулдун вариантынын 1927-жылы Таластан жазып алган К. Мифтаков айтуучу тууралуу жазган маалыматында мындай кабарларды берет: «Турган жери казак, кыргыздын чек арасы болуп, көбүрөөк казактарга акынчылык кылат. Табышы (үнү) жакшы, муңдуу болуп, акынчылыгы да жакшы. Жомок да билет. Ырчылыкка устасы, Эркебай бий, Бердибай уулу болуп он алты жашынан ырчылык, акынчылыкка берилген. Окуп, жаза билбейт. Мындан «Кедейкан» баш болуп 150-бет эл адабиятын жазып алдым» [5]. Демек, «Кедейкан» эпосунда башка тилдердеги сөз, терминдердин арбын колдонулушу доордун таасири катары карасак болот. Ал эми «датка», «коом», «партия», «закончу» «запас ат» ж.б. эпоско мүнөздүү болбогон сөз тизмектери, терминдер — анохронизм, неологизмдердин арбын учурашы эпостун мурун жазылбай, кийинки кездерде, 1920-жылдарда жазылышы жана жалпы эле айтуучунун жекече чыгармачылык бөтөнчөлүктөрү менен тыгыз байланыштуу. К. Мифтаковдун А. Үсөнбаев жөнүндөгү жогорудагы эскермесинде «Кедейканды» Алымкул акын 1911-жылда Чүй боюнда Токмок шаарынын жанында туруучу Молдо Ысак Шайбек уулунан үйрөнгөн экен» деген маалымат бар. Демек, Алымкулдун чыгармачылыгына, өзгөчө «Кедейканды» айтуусуна Ысак Шайбековдун таасири, анын стили, тили, баяндоо ыкмасы таасир эткендиги байкалат. Ысак Шайбеков да чыгыш оозеки жана кол жазма адабияты бөтөнчө казак оозеки адабияты менен кеңири тааныш болгон. «Шайбековдун адабий мектеби фольклор менен бирге, «Заркум», «Зал-зал», «Кыз Жибек», «Айман-Шолпан» сыяктуу казак элине мүнөздүү эски кысалар болгон» [1, 23-б.] Ысак Шайбековдун айрым ырлары да формасы, интонациясы боюнча казак өлөңдөрүнө жакын. Он жашымда өгүз кош жетеледим, Ээ боло албай эки өгүзгө энтеледим. Эгерде байдын уулу боло калсам, Ат минип ашка, тойго кетер эдим — дейт Ысак Шайбеков өзүнүн автобиографиялык мүнөздөгү бир ырында. «Кедейкандын» Алымкул айткан вариантынын мазмун, көркөмдүк жактан жупуну болушунун дагы бир топ себептери болушу мүмкүн. Алымкул «Кедейканды» Токтогул сыяктуу дасыккан таланттуу ырчы, акындардан үйрөнгөн эмес экен. Жогору-

да эскерилгендей, ал Ысак Шайбековдон үйрөнгөн. Ысак Шайбеков болсо эпикалык көлөмдүү эпосторду көркүнө келтирип айткан чебер айтуучулардан болбогондугу анын чыгармачылык жолунан белгилүү. Алымкулдун вариантындагы окуялардын баяндалышына караганда эпостун мазмунун толук үйрөнгөн эмес. Белгилүү фольклорист Р. Кыдырбаеванын айтуучу тууралуу “В процессе сказа одновременно и исполнялся эпос, и творился заново. Каждое талантливое исполнение эпоса было каким-то новым частичным творением его. В таком взаимосвязанном живом процессе эпос жил, творился и воспринимался” [7, 4 с.] деген пикирине таянуу менен, А. Үсөнбаев эпостун үзүл-кесил гана эсте калгандарын айткан, өзүнчө чыгармачылык шык менен андан ары тереңдетип, өзгөчөлөнүп кете албагандыгын айтсак болот. Анын да ар түрдүү себептери болушу мүмкүн. 1920-жылдарда Алымкул ырчылык чыгармачылыгын жаңыдан гана баштап жүргөн, али такшала элек кези эле. Ушундай шарттардын натыйжасында Алымкулдун вариантында «Кедейкан» көлөмү жагынан да чакан бойдон калган, көркөмдүгү да жогорку деңгээлде эмес.

Адабияттар

1. Байкожоев С. Жазгыч акындар. / Байкожоев С. — Ф., 1959-ж.
2. Кебекова Б. “Кедейкан” эпосунун идеясы жана көркөмдүк өзгөчөлүгү / Кебекова Б. — Ф., Илим, 1964-ж. —40-б.
3. Кедейкан. Олжобай менен Кишимжан, “Эл адабияты” сериясынын 9-тому, -Б., Шам, 1997-ж. —424-б
4. КР УИАнын Кол жазмалар фонду, Инв. № 49(243)
5. КР УИАнын Кол жазмалар фонду, Инв № 148(359)
6. Кыдырбаева Р. К проблеме традиционного индивидуального в эпосе “Манас” / Кыдырбаева Р. — Ф.: Илим, 1967, —130 с.
7. Кыдырбаева Р. Сказительское мастерство манасчи / Кыдырбаева Р. — Ф.: Илим, 1984.-117 с.
8. Өмүралиева Ж. Молдобасан Мусулманкуловдун вариантындагы “Жаңыл Мырза” жана “Курманбек” эпосторундагы сюжеттик жалтылык жана жекелик маселелери / Ж. Өмүралиева // К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин Жарчысы. — 2019. — № 47. 55–58-б.